

Г.А. Абдилакимов
катта илмий ходим-изланувчи, ТДИУ

АВТОМОБИЛЬ ТРАНСПОРТИ ТИЗИМИНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ТАМОЙИЛЛАРИ

В статье выражены взгляды на эффективность инвестиционной деятельности системы автомобильного транспорта и принципы обеспечивающие ее. Автор описывает принципы обеспечения эффективности инвестиционной деятельности в системе автомобильного транспорта с научно-теоретической точки зрения.

This article expressed views on efficiency of investment activity of system of the road transport and the principles ensuring it. The author describes the principles ensuring efficiency of investment activity in the road transport from the scientific and theoretical points of view.

Калитли сўзлар: инвестициявий самарадорлик, автомобиль транспорти тизими, капитал қўйилмалар, инвестициявий лойиҳалар, халқаро ташишлар.

Мамлакатимиз иқтисодиётида автомобиль транспорти тизимининг нафақат ички, балки ташқи бозор талаблари асосида ривожланиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу нафақат автомобиль транспорти хизматлари кўрсатувчи корхоналар, балки ташқи савдода иштирок этувчи бошқа маҳаллий корхоналарнинг ҳам самарали фаолият юритишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида, автомобиль транспорт тизимининг инвестицион салоҳиятини ошириш ва бу билан инвестициявий самарадорликка эришишни талаб қилади. Россиялик мутахассис Клепикова О. В. бу борада куйидаги фикр-мулоҳазаларни билдиради: “Автомобиль транспортида инвестицион лойиҳаларнинг ижтимоий ва экологик натижаларини баҳолаш алоҳида аҳамият касб этади. Ҳар қандай инвестицион лойиҳа атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражасини пасайтириш ва йўл ҳаракати хавфсизлигини оширишга қаратилган бўлиши керак. Бундай мақсадлар кишиларнинг турмуш даражасини яхшилаш ва экологик хавфсизликни оширишга қаратилгандир” [1]. Франциялик мутахассислар Гаэл Рабалланд, Патрисиа Маччи ва Карли Петраколарнинг фикрича: “Автомобиль транспорти тизимида инвестициявий самарадорликка эришишнинг муҳим шарти бўлиб ушбу тизим инвестицион стратегиясини ундан фойдаланувчиларнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда шакллантириш ҳисобланади” [2]. Бу фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, автомобиль транспорт тизимининг инвестициявий самарадорлиги бир томондан, ушбу тизимни ривожлантириш йўлига инвестицияларни мақсадли йўналтириш ва бунинг натижасида атроф-муҳит учун экологик хавфсиз автомобиль транспорт хизматларини тақдим этишда ўз ифодасини топса, бошқа томондан, автомобиль транспорт тизимининг бугунги жаҳон стандартлари талаб қилганидек инновацион ривожланишига имкон яратади.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш ва модернизация қилишдаги аҳамиятидан келиб чиқиб, транспорт-йўл тизими фаолиятини самарали амалга ошириш инвестициявий ресурсларни шакллантириш, уларни ўз ўрнида ишлатиш ва бу жараёнларни оптимал бошқаришни талаб этади. Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, капитал қўйилмаларни молиялаштириш жозибадорлиги, киритилаётган маблағлар қайтарилишини кафолатлаган ҳолда улардан юқори даромад олиш имкониятига боғлиқ бўлади [3]. Шунинг учун ҳам, одатда капитал киритиш учун лойиҳани танлаш, ундаги иштирок шакли ва молиялаштириш ҳажмига жиддийлик билан ёндашиш тақозо этилади.

Шулардан келиб чиқиб, қуйидаги тадқиқот гипотезасини ифодалаш муҳим аҳамиятга эга: бозор иқтисодиёти шароитида инвестициявий менежментнинг моҳиятини аниқлаш; автомобиль-йўл транспорти тизимида инвестицияларни бошқариш муаммоларининг таҳлилини амалга ошириш; инвестициявий лойиҳаларни, автомобиль-йўл транспорти тизимида иқтисодий ривожланишнинг умумий стратегияси доирасида, молиявий менежмент объектлари сифатида белгилаш; техник-иқтисодий тадқиқот тизимини ва автомобиль-йўл транспорти тизимида молиявий менежментнинг корпоратив моделини шакллантириш ҳамда инвестицияларга бўлган эҳтиёжни прогноз қилиш; математик моделлаштириш услублари асосида инвестициявий қўйилмалар самарадорлигини аниқлаш ва бошқалар.

Бу эса ўз навбатида асосий стратегик устувор масалаларнинг ечимларини излаш имкониятини яратади:

- автомобиль транспорти инвестициявий лойиҳалари ва дастурлари самарадорлигининг молиявий баҳоси кўрсаткичларини туркумлаштириш;

- автомобиль-йўл транспорти тизимида инвестицияларни молиялаштиришга эҳтиёжни прогноз қилиш учун кўрсаткичлар тизимини шакллантириш;

- тизимли ёндашув асосида, узоқ муддатли қўйилмаларни молиялаштиришнинг техник-иқтисодий тадқиқот алгоритмининг яратиш;

- имитацион моделлаштириш услубларидан фойдаланган ҳолда келажакдаги молиялаштиришни баҳолашни шаклий моделини яратиш;

- ишлаб чиқилган баҳолаш модели автомобиль-йўл транспорти тизими молиявий менежментининг йирик миқёсли корпоратив моделига интеграциялаштирилишига эришиш ва бошқалар.

Транспорт-йўл тизими иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири бўлганлиги сабабли, унинг фаолияти самарадорлиги натижалари бошқа соҳалар ва нисбатан мамлакат иқтисодиётининг фаолияти натижаларига таъсири туфайли, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар харажатларида транспорт билан боғлиқ бўлган харажатларни қисқартириш – мамлакат иқтисодиёти самарадорлиги ўсишининг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Транспорт маҳсулоти ва ишлаб чиқариш-технологик жараёнининг умумий тавсифи тармоқдаги инвестициявий жараённинг қуйидаги хусусиятларини келтириб чиқаради:

- транспорт инфратузилмасига бирламчи инвестиция киритишнинг зарурати, чунки транспорт тизимида хизмат кўрсатиш ҳажми ва сифати айнан инфратузилма ҳолатига боғлиқ бўлади;

- инфратузилманинг юқори капитал сиғими, транспортдаги реал инвестициялар инфратузилманинг ривожланиши даражасини белгилаб беради. Транспорт тармоғидаги асосий капитал интенсивлиги коэффициенти иқтисодиётда энг юқорилардан бири ҳисобланади. Транспорт, шубҳасиз, энг капитал сиғими катта тармоқлар қаторидан жой олган. Асосий капитал интенсивлиги темир йўл транспортида – 5, автомобиль транспортида – 3, денгиз транспортида – 4,5, дарё транспортида – 4, авиацияда – 6 ни ташкил этади. Бир вақтнинг ўзида иккиламчи индустрия тармоқлари бўйича ушбу коэффициент 3 га тенг. Транспорт соҳасининг ушбу хусусияти, юк айланмасининг ва миллий иқтисодиёт микёсларининг ўсиши ўртасидаги мувозанатни ушлаб туриш учун лозим бўлган инвестициявий салоҳият ривожланишининг асосий йўналишларини белгилаб беради [4]. Шунингдек ушбу хусусият тармоқнинг юқори инвестициявий эҳтиёжларини ҳам белгилайди. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, транспорт ишлаб чиқариш инфратузилмасининг тармоқларидан бири сифатида ҳам намоён бўлиб, қуйидаги 1-жадвалда унинг бу борадаги устунлик ва камчиликлари ўз ифодасини топган (1-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар халқаро автомобиль ташувлари соҳасидаги радикал ўзгаришларга олиб келди. Автомобильларда халқаро юкларни ташиш сифатининг ошиши транспорт операторларининг инвестициявий фаолияти билан узлуксиз боғлиқдир. Ташувчиларнинг рақобатбардошлиги асосий фондларга киритилган инвестициялар даражасига боғлиқдир.

Бизнинг фикримизча, халқаро йўналишларда фаолият юритаётган транспорт воситаларининг ҳам физик, ҳам маънавий эскирганлиги, уларнинг Евро-4, Евро-5 экологик стандартларига жавоб бермаслиги ва автокорхоналарда мавжуд техник хизмат кўрсатиш воситаларининг эскирганлигини ҳисобга олиб, инвестицияларнинг асосий йўналишлари ва уларни амалга оширишнинг шартлари сифатида қуйидагилар хизмат қилиши мумкин: ҳаракат воситалари ва ускуналарни янгилаш; импорт қилинган ҳаракат воситалари ва ускуналарни соз ҳолатда сақлаб туриш; корхоналарнинг ишлаб чиқариш-техник базасини барпо этиш, кенгайтириш ва модернизация қилиш; ташишларнинг янги технологик жараёнларини ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш.

1-жадвал

Транспортнинг ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоғи сифатидаги устунлик ва камчиликлари [5]

Устунликлар	Камчиликлар
1	2
Бозор модели билан белгиланган, сотиш-ларнинг прогноз қилинадиган ҳажмлари	Ташқи омиллар, айниқса давлат (чет эл инвесторлари) омилига кучли боғлиқлик
Кафолатланган сотишлар	Фаолият майдонининг чекланганлиги
Юқори ижтимоий аҳамият	Инвестициявий ресурслар (реал инвестициялар)га бўлган катта эҳтиёж

Мультипликатив самара билан изоҳланадиган, модернизация бўйича тадбирларнинг юқори иқтисодий самараси	Тармоқ қарзларининг ошишига сабаб бўлувчи ва тармоқдаги инвестициявий фаолликни пасайишига олиб келадиган молиялаштирилмайдиган потенциал лойиҳаларнинг мавжуд бўлиши мумкинлиги
Асосий фондларнинг актив қисмига киритилган инвестицияларнинг катта иқтисодий самараси	Юқори операцион таваккалчиликни белгилаб берувчи, доимий харажатларнинг катта улуши

Кейинги йилларда, мамлакатимизда автомобиль транспорт тизимининг инвестициявий самарадорлигини ошириш йўлида кўплаб ижобий самараларга эришилаётган бўлиб, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган, ривожланаётган ва истиқболдаги транспорт коридорлари бунга мисол бўла олади (2-жадвалга қаранг). 2-жадвалда асосан автомобиль ташувларига ихтисослашган транспорт коридорлари тўғрисида маълумотлар ўз ифодасини топган бўлиб, бундай транспорт коридорларининг аҳамиятини мамлакатимиз иқтисодиёти учун келтирадиган манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиққан ҳолда тавсифлаб ўтамыз:

Биринчидан, транспорт коридорларининг кўпайиб бораётганлиги мамлакатимизнинг ташқи савдода иштирокини кенгайиб бораётганлигидан далолат беради.

Иккинчидан, транспорт коридорлари мамлакат олдидаги энг устувор вазифалардан бири бўлган экспорт салоҳиятини оширишга муҳим хизмат қилмоқда ва ҳ.к. (2-жадвалга оид бўлган бошқа таҳлилий маълумотларни қуйироқда келтириб ўтамыз).

2-жадвал

Ўзбекистоннинг транспорт коридорлари тўғрисида маълумот [6]

№	Транспорт коридорларининг турлари	Транспорт коридорларининг турларига тавсиф
1	2	3
1.	Денгиз портларига чиқадиган мавжуд транспорт коридорлари (автомобиль ташувлар)	Тошкент-Қизил Ўрда - Аральск - Актюбинск – Болтикбўйи портлари
		Тошкент – Чимкент – Балхаш – Остона – Петухово – Челябинск – Москва
		Тошкент – Чоржўй – Нукус – Гурьев – Астрахан – Қораденгиз портлари
		Тошкент – Чимкент – Алмати – Семипалатинск – Узоқ Шарк портлари
2.	Ривожланаётган транспорт коридорлари (автомобиль ташувлар)	Тошкент – Алмати – Дружба – Урумчи – Ляонган порти (Хитой) – Пуссан порти (Корея)
		Тошкент – Бухоро – Чоржўй – Бендер-Аббос порти (Эрон)
		Тошкент – Туркманбоши порти – Боку – Потти порти (Грузия)
		Тошкент – Чоржўй – Техрон – Мерсин порти (Туркия)
		Тошкент – Қўнғирот – Бейнау – Астрахан – Россия (Украина) – Европа
3.	Истиқболдаги транспорт коридорлари (автомобиль ташувлар)	Тошкент – Актау порти – Баку – Потти порти (Грузия)
		Тошкент – Актау порти – Волга – Дон канали – Қора денгиз
		Тошкент – Туркманбоши порти – Астрахан – Россия – Европа
		Тошкент – Қўнғирот – Астрахан – Новороссийск порти
		Тошкент – Андижон – Ўш – Саритош – Иркештом – Қашғар (Хитой)

		Тошкент – Термиз – Мозори-Шариф – Шибирғон – Ҳирот – Догуран – Бендер Аббос порти - (Техрон ёки Анқара)
		Тошкент – Термиз – Мозори-Шариф – Шибирғон – Ҳирот – Дилором – Милак – Чахбехар порти

Йўл тизимини қуриш ва реконструкция қилиш, сотиб олинаётган автомобильни танлаш – инвестициявий лойиҳани бошқаришнинг биринчи босқичи ҳисобланади. Автомобиль турини танлаш бир қанча кўрсаткичлар ва қатор истеъмол хусусиятлари бўйича амалга оширишни назарда тутати: нарх; хизмат муддати; эксплуатацион тезлик; эксплуатацион харажатлар даражаси; ёқилғи сарфи; тежамкорлик; ишончлилиқ ва ҳ. Барча омилларни ҳисобга олиш мураккаблиги шундан иборатки, уларнинг ўлчами ва муҳимлик даражаси турлича. Автомобиль транспорти корхонаси ҳаракат воситаларини харид қилиш тўғрисида қарор қабул қилишида, халқаро автомобиль ташувлари учун мўлжалланган транспорт воситаларига қонунчилиқ томонидан қўйиладиган талабларни тўлиқ эътиборга олиши лозим бўлади.

Халқаро ташишлар учун мўлжалланган автомобиль транспорти воситаларига қўйиладиган талаблар мажбурий ва мажбурий бўлмаган, аммо истеъмол хусусиятларини оширувчи бўлиши мумкин. Автомобиль транспорти воситаси халқаро стандартларга жавоб бериши лозим бўлиб, улар истеъмолчиларни сифатсиз маҳсулотлардан ҳимоялаш, йўлдан фойдаланувчилар (ҳайдовчилар, йўловчилар, пиёдалар) хавфсизлигини ошириш, табиат ва атроф-муҳитни ифлосланиши ва шовқинлардан сақлашга йўналтирилади. Бунда хавфсизлик ва экология бўйича Европа меъёрларига етарли даражада қатъий риоя этилади.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, мамлакатимизда автомобиль транспорти тизимининг инвестициявий самарадорлигини таъминлашда қуйидагиларга эътибор берилса мақсадга мувофиқ бўлади:

-мамлакатдаги автомобиль транспорт тизими корхоналари фаолияти ва уларнинг хизматларини халқаро сифат менежменти талабларига, яна ҳам аниқроқ айтиладиган бўлсак, халқаро ISO сертификати талабларига мослаштириш керак. Бу табиийки, корхоналарнинг инвестицион имкониятларини янада оширишда муҳим аҳамият касб этади. Бу борада Ҳиндистон тажрибасига эътиборни қаратадиган бўлсак, мамлакатдаги кичик бизнес вакиллари, жумладан автомобиль транспорти хизматлари кўрсатадиган кичик корхоналарнинг деярли кўпчилиги халқаро ISO сертификатларига эга ҳисобланишади. Уларнинг бундай сертификатларга эга бўлишини таъминлаш учун махсус инфратузилманинг фаолияти йўлга қўйилган бўлиб, бу инфратузилма ўз ичига тадбиркорлик кластерлари (кичик корхоналарнинг ўзига хос бирлашмалари), кластерлар доирасида амалга ошириладиган бизнесни ривожлантириш бўйича маслаҳат хизматлари, ва энг асосийси халқаро ISO сертификатлари бўйича тадбиркорларни тайёрлайдиган ва уларга ушбу сертификатларни берадиган кўп сонли фирмаларни олади. Мамлакатимиздаги автомобиль транспорт тизими корхоналарининг ҳам аксарияти кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик секторида фаолият

кўрсатаётгани боис, уларда халқаро сифат менежменти талабларини жорий қилишда Ҳиндистон тажрибасини ўрганишга эътибор қаратилса яхши бўларди.

- автомобиль транспорти тизимининг инвестициявий самарадорлигини таъминлашда халқаро транспорт коридорларини янада ривожлантириш ниҳоят даражада муҳим аҳамият касб этади. Юқоридаги 2-жадвалга эътиборни қаратадиган бўлсак, мамлакатимизда автомобиль ташувлари бўйича мавжуд транспорт коридорлари тўртта бўлиб, буларга қўшимча равишда яна бешта транспорт коридори ривожлантирилмоқда. Бундан ташқари, яна еттита истикболдаги транспорт коридорини йўлга қўйишга эътибор қаратилмоқда. Кўриниб турганидек, бу борада мамлакатимизда анча ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Табиийки, бундай транспорт коридорлари сонининг ошиб бориши автомобиль транспорт тизимининг инвестицион имкониятларини янада оширишга замин яратади. Чунки, биринчидан, истикболда даромад келтирадиган транспорт коридорларининг ривожлантирилиши инвесторларнинг бу соҳага бўлган қизиқишларини янада оширади. Иккинчидан, маҳаллий автомобиль транспорти корхоналари томонидан замонавий русумдаги йўловчи ва юк ташувчи автомобиль транспорти воситаларини кўпроқ харид қилиш мақсадида инвесторларни жалб қилишга бўлган қизиқиш кучаяди.

Умуман олганда, мамлакатимизда автомобиль транспорти тизимининг инвестициявий самарадорлигини таъминлаш йўлида ижобий аҳамиятга молик кўплаб тадбирлар амалга оширилаётган бўлиб, буларнинг барчаси мамлакатда замонавий транспорт инфратузилмасини ривожлантириш, мамлакатимиз аҳолиси ва тадбиркорлар учун тақдим этилаётган автомобиль транспорти хизматларининг сифатини янада ошириш ва уларни кенгайтириш, ва ниҳоят ташқи бозорлар билан ўзаро интеграциялашувини янада кучайтириш кабиларга қаратилгандир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Клепикова О. В. Оценка эффективности инвестиционных проектов на автомобильном транспорте. Журнал «Экономика и предпринимательство», №2, март-апрель, 2011.
2. Gael Raballand, Patricia Macchi, Carly Petracco. Rural Road Investment Efficiency: Lessons from Burkina Faso, Cameroon, and Uganda. Washington: World Bank Publications, 2010.
3. Анкудинов Г.И. Математическая логистика и теория алгоритмов. СПб.: СЗТУ, 2003-104 б.
4. Комилжонов Б.И. Инновациявий менежмент услубларини такомиллаштириш.-Т.:Фан, 2007-172 б.
5. Саматов Ғ.А ва бошқ..Лойиҳаларни молиялаштириш,Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010 – 252 б.
6. www.logistika.uz – интернет сайти.